

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Մարդկային կապիտալի քանակական բաղադրիչը բնակչությունն է որի թվաքանակի փոփոխությունները տեղի են ունենում ինչպես բնական աճով կամ նվազմամբ, այնպես էլ բնակչության թվաքանակի մեխանիկական (ներգաղթ կամ արտագաղթ) փոփոխություններով: Բնակչության բնական աճը բարդ, բազմագործոն սոցիալական երևույթ է, որի արմատները հասնում են հասարակության տնտեսական, քաղաքական, բարոյահոգեբանական, վերջին հաշվով, որն ամենակարևորն է, ընտանեկան զարգացումներին: Դրանով է բացատրվում այն հետաքրքրությունը, որ ունեցել է և ունի տնտեսագիտությունը բնակչության վերարտադրության հարցերում: Դեռևս մերկանտիլիզմի դպրոցը, ազգի հարստության ստեղծման հարցում ելակետ ունենալով երկրի ներքին և հատկապես արտաքին առևտրի գործոնը, կարևորում էր նաև բնակչության մեծ թիվը և աճը: Որքան մեծ է բնակչության թիվը, այլ գործոնների ազդեցությունների անփոփոխ մնալու պայմաններում, այնքան մեծ կլինեն առևտրի ծավալները և ազգի հարստացման հնարավորությունները:

Բնակչության վերարտադրության հարցերին անդրադարձել է Կ. Մարքսը: Նա նշում է. «Աշխատանքի նկատմամբ պահանջարկը որոշվում է ոչ թե ամբողջ կապիտալի, այլ նրա փոփոխուն բաղադրամասի չափերով, ուստի այս պահանջարկը պրոգրեսիվ կերպով քչանում է, փոխանակ նրա հետ համապատասխան աճելուն»: Դա բացատրվում է նրանով, որ կապիտալի օրգանական կազմի աճի հետևանքով կապիտալի փոփոխուն բաղադրամասը հարաբերականորեն նվազում է, որի արդյունքում կապիտալիստական կուտակումը մշտապես արտադրում է մի հարաբերական գերբնակչություն, որը կապիտալի արժեքի աճի միջին պահանջունքների տեսակետից ավելցուկ է, հետևաբար ավելորդ է¹: Դա Կ.Մարքսը համարեց արտադրության կապիտալիստական եղանակին հատուկ բնակչության օրենք:

Հայաստանի և ընդհանրապես հայ բնակչության հետազոտություններով տարբեր առիթներով տարբեր ժամանակներում զբաղվել են Զ. Կորկոտյանը,² Մ. Ադոնցը,³ Լ. Դավթյանը,⁴ Ռ. Եգանյանը և Կ. Կոյունջյանը,⁵ Ա. Խ. Կարապետյանը և Ա. Ա. Կարապետյանը, հատկապես՝ Վ. Ե. Խոջաբեկյանը: Նրանց աշխատություններում, մասնավորապես Վ. Խոջաբեկյանի «Հայաստանի բնակչության

¹ Կ.Մարքս, Կապիտալ, հ.1, 1933թ., էջ 598:

² Զ. Կորկոտյան, Խորհրդային Հայաստանը 1920-1925 թթ. (Ժողովածու), Երևան, 1926:

³ М. Адонц, Экономическое развитие Восточной Армении в XIX в., Ереван, 1957.

⁴ Լ. Դավթյան, Սովետական Հայաստանի բնակչությունը, Երևան, 1985:

⁵ Ռ. Եգանյան, Կ. Կոյունջյան, Ետխորհրդային Հայաստանի սոցիալ-ժողովրդագրական մարտահրավերները, Երևան, 2004:

վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում և XIX դարի շեմին (2001թ.)» աշխատությունում, հետազոտվել և վերլուծվել են Հայաստանի բնակչության վերարտադրության զարգացումները նախախորհրդային շրջանից մինչև մեր օրերը:

Խորհրդային Հայաստանում բնակչությունը 1920թ.-ի 720 հազարից 1985թ. հասավ ավելի քան 3.5 միլիոնի և՛ բնական, և՛ մեխանիկական աճի շնորհիվ: 1913թ. Հայաստանում բնակչության թիվը 1 միլիոնից քիչ ավելի էր: Ըստ վիճակագիր Զ. Կորկոտյանի հաշվարկների՝ 1914-1919թթ. բնակչությունը մոտ 600 հազարով նվազեց և կազմեց 400 հազարից քիչ ավելի¹: Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատելու պահին՝ 1920թ. այն կազմում էր ընդամենը 720 հազար մարդ: Այդ շրջանից սկսած՝ Հայաստանի բնակչությունը հիմնականում աճեց ներգաղթի շնորհիվ: Ճիշտ է, այդ շրջանում Հայաստանի բնակչության վերարտադրությանը բնորոշ էր բարձր ծննդաբերությունը, սակայն մեծ էր նաև մանկական մահացությունների թիվը: Դրանով հանդերձ՝ ծննդաբերության բարձր աճի կամ մահացության նվազման միտումի արդյունքում Հայաստանը 1923-1940թթ. ունեցավ բնակչության 27.4% բնական աճ: Բնակչությունը Հայաստանում բնական ու մեխանիկական աճի արդյունքում 1930թ. կեսերին հասավ 1913թ. մակարդակին: Վ. Խոջաբեկյանի հաշվարկներով Հայաստանում 1920-ական թվականներից ի վեր արտասահմանյան 27 երկրներից հայրենադարձվել են շուրջ 225-230 հազար հայեր:² Հայրենադարձությունը մեծ ծավալներ ընդունեց մասնավորապես Հայրենական պատերազմից հետո՝ 1946-1947թթ., որի մասին են փաստում աղյուսակ 1-ի տվյալները:

Սա զանգվածային հայրենադարձություն էր: 86 հազարից ավելի հայեր աշխարհի տարբեր երկրներից վերադարձան Հայաստան: Այդ հայրենադարձությունը մեծ չափերով նպաստեց հայ բնակչության ավելացմանը և հետագայում աճող չափերով ընդլայնված վերարտադրությանը: Որքան էլ դժվար լինեին պայմանները, հակասական լինեին զարգացումներն ու գնահատականները, այնուհանդերձ արտասահմանյան 11 երկրներում ցրված շուրջ 90 հազար հայեր փրկվեցին ուժացումից, վերադարձան հայրենիք, մնացին հայ, և նրանց ժառանգները շարունակեցին բազմանալ հայրենիքում՝ ավելացնելով հայերի թվաքանակը: Այնպես որ, ինչպիսի բռնությունների էլ նրանք չենթարկվեին (1949թ. հայրենադարձների մի մասի աքսորումը Ալթայի երկրամաս), միևնույնն է, և՛ Հայաստանի համար, և՛ հենց իրենց՝ հայրենադարձների համար դա դրական երևույթ էր, որը հանգեցրեց հայ բնակչությունը շուրջ 90 հազարով, իսկ այլ տարիների հայրենադարձների հետ միասին՝ 230 հազարով ավելացնելուն:

¹ Զ. Կորկոտյան, Ճերմակ ջարդերից դեպի կարմիր շինարություն, Երևան, 1931, էջ 38:

² Վ. Խոջաբեկյան, Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում և XXI շեմին, 2001, Երևան, էջ 175:

**Հայրենադարձների ընդհանուր թիվն ըստ առանձին երկրների
1946-1947 թվականներին¹**

Որ երկրից է եկել	1946թ.	1947թ.	Ընդամենը
Սիրիայից և Լիբանանից	19253	12985	32238
Իրանից	20597	-	20597
Հունաստանից	4974	13241	18215
Ֆրանսիայից	-	5260	5260
Բուլղարիայից	4383	-	4383
Ռումինիայից	1738	-	1738
Եգիպտոսից	-	1669	1669
Պաղեստինից	-	1250	1250
Իրանից	-	850	850
ԱՄՆ-ից	-	151	151
Չինաստանից	-	16	16
Ընդամենը	50945	35428	86373

Հայրենադարձությունը հայրենիքին միայն հարյուր-հազարավոր հայեր չպարգևեց: Դա միայն հայության սոսկ քանակական աճ չէր: Աշխարհի տասնյակ երկրներից հայերի վերադարձը նաև բնակչության որակական աճ էր: Հայաստան ներմուծվեցին տասնյակ երկրների առաջադեմ քաղաքակրթություններ, գիտությունը, մշակույթը, արհեստները, ապրելակերպը, ավանդույթները: Մեր հայրենակիցները սկսեցին արդյունավետ աշխատել գյուղատնտեսության, արդյունաբերության, մշակույթի, արհեստների և արվեստների ոլորտներում: Նրանք բարձր որակավորման հիանալի դերձակներ, կոշկակարներ, վարսավիրներ, ջուլիակներ, բանվորներ և այլ մասնագիտություններով օժտված նվիրյալ ու որակյալ աշխատողներ էին: Հովհաննես Չեքիջյանի, Հրաչյա Ներսիսյանի, Երվանդ Քոչարի, Վահրամ Փափագյանի, Երգարվեստի համաշխարհային աստղ, ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Գոհար Գասպարյանի օրինակները վերը շարադրվածի փայլուն ապացույցներն են: Հայրենադարձության հենց այդ զարգացումները մեծապես նպաստեցին Հայաստանում մարդկային կապիտալի որակական զարգացումներին:

Հայրենադարձությունը տեղի էր ունենում նաև հարևան հանրապետություններից, մասնավորապես՝ Ռուսաստանից, Ադրբեջանից, Վրաստանից, Հյուսիսային Կովկասից և այլ տարածաշրջաններից: Հակառակ դեպքում մենք չէինք ունենա մեծ նկարիչ Մարտիրոս Սարյանին, ակադեմիկոս Մերգեյ Մերգելյանին, աշխարհի չեմպիոն Տիգրան Պետրոսյանին և շատ ուրիշ նշանավոր հայ մեծերի:

¹ Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում և XXI շեմին, Եր.: 2001, էջ 174:

Հայրենական պատերազմը մոտավոր հաշվարկներով 300 հազար հայի կյանք խլեց, որից ամենայն հավանականությամբ շուրջ 200 հազարը՝ Հայաստանից, որը ոչ մեծ թվաքանակ ունեցող մեր ժողովրդի համար մեծ կորուստ էր: Դա ոչ միայն աշխատունակ 200 հազար բնակչության կորուստ էր, այլ նաև այդքան չկայացած ընտանիքների և նրանց սպասվող նոր ծնվող երեխաների կորուստ, որը ոչնչով հնարավոր չեղավ փոխհատուցել: Այդ բոլորով հանդերձ՝ Հայրենական պատերազմի ավարտից հետո Հայաստանում ձևավորվեցին բնակչության բնական աճի բարենպաստ պայմաններ: Բնակչից զորացրված երիտասարդները ամուսնանում էին, և ծննդաբերությունն ակտիվանում էր: Ըստ Վ. Խոջաբեկյանի հաշվարկների՝ այն ուներ աղյուսակ 2-ում ներկայացված պատկերը:

Աղյուսակ 2

**Ծնվածների և մահացածների թիվը, բնական աճը ՀՀ-ում
(բնակչության 1000 շնչի հաշվով)¹**

Տարեթիվ	Ծնվածների թիվը	Մահացածների թիվը	Բնական աճը	Ծնված 1000 երեխայից մինչև 1 տարեկան դառնալը մահացել են
1940	41.2	13.8	27.4	119
1950	32.1	8.5	23.6	69
1960	40.3	6.8	33.5	50
1965	28.6	5.7	22.9	37
1970	22.1	5.1	17.0	25.4
1975	22.4	5.5	16.9	30.6
1980	23.0	5.5	17.5	26.2
1985	24.1	5.9	18.2	24.8
1990	22.5	6.2	16.3	18.6

Աղյուսակի տվյալները ցույց են տալիս, որ Հայրենական պատերազմի արդյունքում բնակչության վերարտադրության տեմպերը 1950թ. 1940թ. նկատմամբ փոքրացել են, կրճատվել է ծնվածների թիվը (1000 շնչի հաշվով 1940թ. 41.2-ից իջել և 1950թ. կազմել է 32.1): Սակայն 1960թ. սկսած՝ բնակչության բնական աճը նորից մեծանում է, իսկ հետագա տարիներին՝ որոշ չափով իջնում ու կայունանում: Այդ բոլորի արդյունքում ընտանիքը նորմալ վերարտադրության համար ուներ գյուղում 5-5.5 մարդ, քաղաքում՝ 4-4.5 մարդ, որն ապահովում էր Հայաստանում ժողովրդագրական նորմալ զարգացումները: Այդ ժամանակահատվածում Հայաստանում բնակչությունն ավելանում է նաև մեխանիկական աճի հաշվին: Ընդ որում՝ մեխանիկական աճը տեղի էր ունենում ոչ թե դրսից՝ արտերկրից, այլ Խորհրդային Միության հանրապետություններից: Մարդկային կապիտալի բնական վերարտադրության համակարգում կարևորվում է մինչև 6 տարեկան երեխաների մահացությունը: 1988թ. երկրաշարժից հետո մանկական մահացությունը հասել էր բարձր մակարդակի:

¹ Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում և XXI դարի շեմին, Եր.: 2001, էջ 178:

1926թ. մինչև 2011թ. ՀՀ բնակչության թվաքանակների ամենահավաստի տվյալներն արտացոլվել են Հայաստանի Հանրապետության 2011թ. մարդահամարի արդյունքներում, որն իր արտացոլումն է գտել աղյուսակ 3-ում:

Աղյուսակ 3

**ՀՀ մշտական բնակչության թվաքանակներն ըստ 1926-2011 թվականների
մարդահամարների (հազար մարդ)¹**

Տարիներ	Ողջ բնակչությունը	Այդ թվում՝	
		քաղաքային	գյուղական
1926	881.3	167.1	714.2
1939	1.282.3	366.4	915.9
1959	1.763.0	881.8	881.2
1970	2.491.9	1.481.5	1.010.4
1979	3.030.7	1.992.5	1.038.2
1989	3.448.6	2.368.5	1.080.1

Ինչպես նկատում ենք, սկսած 1979թ., Հայաստանի բնակչության զարգացումներն ընթանում են 3 միլիոնի սահմաններում: Այն իր զագաթնակետին է հասել 1989թ.¹ կազմելով շուրջ 3.5 միլիոն մարդ:

1988թ. Սպիտակի ավերիչ երկրաշարժն առաջին լուրջ հարվածը հասցրեց Հայաստանի բնակչությանը, նրա նորմալ վերարտադրությանը: 25 հազար մարդ զոհվեց, իսկ 400 հազար աղետյալներ դուրս եկան Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից, և միայն 350 հազարը վերադարձավ: Այդպիսով՝ երկրաշարժի արդյունքում միանգամից 75 հազար մարդու կորուստ ունեցանք, որից 25 հազարը՝ զոհված, 50 հազարը՝ արտագաղթած և չվերադարձած: Դա բնական աղետի արդյունքում մարդկային կապիտալի ծանր կորուստ էր, ոչ միայն հոգեբանական մեծ ցավով լցված կորուստ, այլ նաև արտադրողական մարդկային կապիտալի, կրթություն, որակավորում ստացած, արտադրության մեջ հմտացած և այդ բոլորի համար հասարակության կողմից կատարված մեծ ծախսերի կորուստ:

Քանակական առումով դա Հայաստանի մարդկային կապիտալի հիմնական կորուստը չէր: Հայաստանի Հանրապետությունում բնակչության թվաքանակի մասսայական կրճատման հիմնական ալիքը տեղի ունեցավ 1992-1994թթ.: 1993թ. 1988թ. համեմատությամբ արդյունաբերական արտադրանքի թողարկումը ՀՀ-ում կրճատվեց 64%-ով, ավելի քան 2 անգամ կրճատվեց ՀՆԱ-ն: 1994թ. հիպերինֆլացիան կազմեց 5273%, իսկ մեկ շնչին ընկնող սննդի կալորիականությունը հասավ ամենացածր արժեքին՝ 1700 կկալ: 1990-ականների սկզբին հարյուրավոր ձեռնարկությունների արտադրության խափանումը և շուրջ 650 հազար մարդու զանգվածային գործազրկությունը, բնակչության ավելի քան 11 միլիարդ ԱՄՆ դոլարին համարժեք ավանդերի սառեցումը, մութը, ցուրտը, շուրջ 60% բնակչության աղքատացումը հանգեցրին նրան, որ 800 հազարից մինչև միլիոն մարդ արտագաղթեց Հայաստանից: Դա իր չափերով վտանգավոր,

¹ armstat.am

հետևանքներով նմանը չունեցող արտագաղթ էր: Միանգամից շուրջ 1 միլիոն աշխատունակ բնակչություն, մարդկային արտադրողական կապիտալ արտագաղթեց երկրից: Դա մարդկային կապիտալի բացահայտ կորուստ էր, կորուստ ոչ միայն տնտեսական աճի, այլ նաև բնակչության ապագա նորմալ վերարտադրության տեսանկյունից: Խորհրդային Հայաստանի բնակչության թվաքանակները ըստ գյուղ-քաղաքների ներկայացված է ստորև բերված աղյուսակում.

Աղյուսակ 4

ԽՀ-ի մշտական բնակչության թվաքանակներն ըստ գյուղ-քաղաք բաժանման (տոկոսներով)¹

Տարիներ	Ամբողջ բնակչությունը	Այդ թվում՝	
		քաղաքային	գյուղական
1926	100	19	81
1939	100	29	71
1959	100	51	49
1970	100	60	40
1979	100	66	34
1989	100	69	31

Խորհրդային Հայաստանի բնակչության թվաքանակի կրճատումը մտահոգիչ էր ինչպես տնտեսական և սոցիալական առումներով, այնպես էլ ազգային անվտանգության, քանի որ բնակչության թվաքանակի բացարձակ կրճատումը զուգակցվում էր սահմանամերձ գյուղերի բնակչության թվաքանակի նվազմամբ: Աղյուսակ 4-ի տվյալները փաստում են, որ մինչև 1939թ. ներառյալ Խորհրդային Հայաստանում գերակշռել է գյուղական բնակչությունը, 1959թ. քաղաքային և գյուղական բնակչության թվաքանակները համարյա հավասարվել են, իսկ 1970թ. մինչև այսօր էապես գերակշռում է քաղաքային բնակչությունը:²

Այսպիսով, հողվածում ընդգծել է, որ Խորհրդային Հայաստանում մարդկային կապիտալի կորուստները դրսևորվել են ինչպես քանակական, այնպես էլ որակական զարգացումներով:

¹ armstat.am

² Ղարիբյան Գ.Ա., Խառատյան Ա.Ա., Իսահակյան Ռ.Կ., Անկախության տարիներին Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացումները և մարդկային կապիտալի վերարտադրության հիմնախնդիրները: Եր.: 2017, ԵՊՀ հրատարակչություն, էջ 172-192:

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ռազմիկ Իսահակյան

Համառոտագիր: Հոդվածում ներկայացվել են Խորհրդային Հայաստանում մարդկային կապիտալի կորուստները: 1926-ից 1990-ական թվականների փաստական թվերով ներկայացվել և վերլուծվել է մարդկային կապիտալի քանակական կորուստները: Նշվել են նաև մարդկային կապիտալի որակական կորուստները, որոնք, բացի բնակչության թվաքանակի բացասական միտումներից, առավել խորը հիմքեր են ստեղծել: Ավելին, մարդկային կապիտալի կորուստները, մեր երկրի օրինակով կարելի է դիտել որպես ազգային անվտանգության ամենօրյա հրամայական:

***Բանալի բառեր.** մարդկային կապիտալ, կորուստներ, ներգաղթ, քանակական աճ, արտագաղթ, հիմնախնդիրներ*

ПОТЕРИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ

Размик Исаакян

Резюме: В статье представлены потери человеческого капитала в Советской Армении. Количественные потери человеческого капитала были представлены и проанализированы в фактических цифрах с 1926 года до 1990-ые годы. Также были отмечены качественные потери человеческого капитала, которые, помимо негативных тенденций в численности населения, создали более глубокие основания. Более того, потери человеческого капитала, показанные на примере нашей страны, можно рассматривать как ежедневный диктат национальной безопасности.

***Ключевые слова:** человеческий капитал, потери, иммиграция, количественный рост, эмиграция, вопросы*

HUMAN CAPITAL LOSSES IN SOVIET ARMENIA

Razmik Isahakyan

Abstract: Human capital losses in Soviet Armenia have been presented in the article. Quantitative losses of human capital have been presented and analyzed in actual figures from 1926 to the 1990s. Qualitative losses of human capital have been also stated, which, in addition to negative trends in population size, have created deeper grounds. Moreover, losses of human capital, illustrated by an example of our country, can be viewed as a daily dictate for national security.

***Keywords:** human capital, losses, immigration, quantitative growth, emigration, issues*